

گزارشی در باره نسخه‌های خطی فارسی

احمد منزوی

از آنجا که نخستین گام برای شناختن و شناساندن یک ملت کهن سال دست‌یابی به آثار اوست. از سالهای پیش این آرزو را داشتم که بتوانم فهرست عامی از کتابهای فارسی تهیه کنم. انتشار «فهرست کتابهای چاپی فارسی» آقای خانابا مشار در ۱۳۳۷ خ و سپس جلد دوم آن، مرا به این اندیشه واداشت که کوشش خود را منحصر به تهیه فهرست کتابهای خطی فارسی کنم که با جمع این دو و ادغام آنها فهرست عام تهیه گردد. آقای ایرج افشار با همکاری آقای حسین بنی‌آدم «کتابشناسی دهساله ۱۳۳۳ - ۱۳۴۲ خ کتابهای ایران» را در ۱۳۴۶ خ منتشر ساختند. می‌شنوم آقای مشار هم در دنبال تکمیل کار خود هستند. اکنون با اینهمه کاری که انجام شده بی‌بینیم تمام مواد لازم برای نگارش یک فهرست عام از مؤلفان فارسی چقدر آماده شده است. بهتر است این فهرست به ترتیب مؤلفین درآید و در آن از «هدیه العارفین» و «معجم المؤلفین» و «فهرست مؤلفین کتابهای چاپی» آقای مشار و «فرهنگ سخنوران» دکتر خیام‌پور و جز آنها، بویژه مؤلفینی که در «ذریعه» شناسانده شده‌اند که در هیچ‌جای دیگر از آنان نام برده نشده است، و بسیاری که بتازگی نام آنان از زوایای کتابخانه‌ها بوسیله فهرست نگاران بیرون کشیده شده است ولی ترتیبی برای دست‌یابی به آنان داده نشده استفاده می‌شود. من در تهیه مقدمات این کار هستم و اگر تا پایان چاپ این دستک کسانی اقدام به تألیف آن نکرده باشند خودم به آن می‌پردازم. چون فرهنگ ما اکنون نیازمند چنین فهرستی است. هرچند معتقدم که این کار از عهده یک تن بیرون است ولی بنظر من ناچیز یک کار ناقص اگر با اسلوب پایه‌گذاری شده باشد، می‌تواند پایه‌ای برای کار دیگران قرار گیرد که کاسلتر آن را بسازند و از این قبیل کارهای نیمه تمام همین دستکی است که اکنون در دست شماست.

در کارگردآوری نسخه‌های خطی فارسی بودم و این قسمت را برای رسیدن به مرحله

دوم که تهیه فهرست عام بود دنبال می‌کردم، که به ناتوانی خود در رسیدن به این هدف بزرگ واقف گشتم. چه تهیه فهرستی از همه نسخه‌های خطی نیز از عهده یک تن خارج بود. لازم بود چند کس که به زبانهای مختلف بیگانه تسلط داشته باشند هر یک فهرستهای خاصی از زبانهای خارجی را به فارسی درآورند و یا از آنها مطالب لازم را برای تهیه این فهرست بیرون کشند.

در کار خود به دشواریهای دیگری نیز برخورددم تا تن به این دادم که این دستک ناقص را در همین اندازه به چاپ برسانم.

هرچه کار من پیشتر می‌رفت تسلط من بر پیشهای موجود کمتر می‌شد. چون شماره آنها به پنجاه هزار رسیده بود و قسمت بزرگی از اطاق کارم را فرا گرفته بود و برای دست‌یابی به یکی از آنها و افزودن نسخه تازه‌ای بر آن وقت بسیاری از من گرفته می‌شد. عبارت دیگر این مخلوق من آنقدر بزرگ شده بود که از تسلط من خارج می‌شد. می‌بایست آن را در همین مرحله هر چند ناقص به چاپ برسانم و در دنبال هدف خود چند سال دیگر هم کار کنم.

در این هنگام آقایان محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار که از آغاز راهنما و مشوق من بودند، و آقای دکتر نیسانی که لطف ایشان در حق من از حد بیرون است، پیشنهاد کردند که فهرست خود را بصورت کنونی بچاپ رسانم. من پیشنهاد را در واقع برای رهایی از گرفتاریهای یاد شده پذیرفتم و از هر سه بزرگوار سپاس گزارم.

این دستک، آن فهرستی که من می‌خواستم بسازم نشد. چه برسد به آنچه محققان انتظارش را داشته‌اند. یکی از عیوب آن ناتمامی است، چه شاید یک چهارم آنچیزی است که باید باشد، ولی می‌توانم بگویم این دستک فهرست نسخه‌های فارسی نشان داده شده در ۷۲ جلد فهرست چاپ شده در ایران است و نیز ۱۲ جلد از فهرستهای دیگر که در جای خود یاد خواهد شد، و نسخه‌هایی که خود دیده‌ام و آنها را با نشانی [رؤیت] مشخص ساخته‌ام.

تقسیم‌بندی دقیق کتابهای پیشینیان بر حسب موضوع بسیار دشوار و حتی می‌توان گفت غیر ممکن است. چه بیشتر کتابهای ایشان شامل سباحث گوناگون است. بسیاری از کتابها چند فصلی در ریاضیات و چند فصلی در ستاره‌شناسی و چند فصلی در اختر بینی دارند. جدا ساختن بسیاری از کتابهای فلسفی از عرفانی با آن نفوذی که عرفان در دانشمندان گذشته ما داشته است و جدا ساختن کتابهای فلسفی از کلامی با آن شرایط تاریخی که همه می‌دانیم،

کاربس دشواریست، و بهر حال هر تقسیم بندی خالی از «ساختگی» نخواهد بود . با وجود این تمام مشکلات تقسیم بندی ناقصی از آن دانشها کردم که این نیز خالی از عیب نیست .

کار من در این دستک در باره هر کتاب در دو بخش است : کتابشناسی و نسخه شناسی . نخست تا آنجا که توانسته ام بسیار کوتاه در باره کتابشناسی هر کتاب سخن گفته ام . نام کتاب و نام نگارنده و سال نگارش و بخشهای آن ، سپس سرآغاز نسخه ای که در بیشتر نسخه ها یکسانست و یا سرآغاز نسخه چاپی آن را آورده ام و آنگاه به نسخه شناسی پرداخته ام و نسخه ها را به ترتیب تاریخ تحریر و یا سده احتمالی آن نوشته ، آورده ام .

در بسیاری از کتابها که نسخه های آن به نامهای گوناگون یاد شده ، یک نام را برگزیده ام و در نسخه شناسی یاد کرده ام که این نسخه به چه نام است و یا در فهرست به چه نام آمده است . همچنین در باره تاریخ نگارش هر گاه در نسخه ها اختلافی بود در نسخه شناسی آورده ام ، و همچنین در باره کتابهایی که در نسخه ها و یا فهرستها به چندتن نسبت داده شده است در هر نسخه یاد کرده ام که در فهرست از آن چه کسی دانسته شده است . من در این کار هرگز نظر خرده گیری از استادان خود نداشته ام . تنها می خواسته ام برای پژوهندگان مجال تأمل داده باشم که باز هم دریافتن حقیقت بکوشند و صرفاً به انتساب کتاب به کسی کار را پایان یافته نپندارند . چه بسا نگارنده واقعی کتاب همان کسی باشد که تنها در یک نسخه از او نام برده شده است .

تا آنجا که توانسته ام کوشیده ام که از پرگوئی در باره کتاب و نگارندگان دوری جویم . برای یکبار نام و نشانیهای نگارنده و تاریخ زایش و مرگ و منابعی که به آنها دسترسی داشته ام یاد کرده ام . بار دوم که نگاشته دیگری از او آمده به نگارش پیشین برگشت داده ام . در این برگشت دادنها هیچگونه امتیازی برای نگاشته ای از نگاشته های کسی در نظر نبوده جز اینکه هر کتابی که در این دستک جلوتر جای داشته در همانجا نشانیهای کامل نگارنده را آورده ام .

صدمین سال زندگی پدر ارجمندم نگارنده الذریعه الی تصانیف الشیعه در پیش است . من ناچیز آرزوی بزرگ خود را در گردآوری فهرست نسخه های فارسی و این مولود ناقص را با پوزش به ایشان پیشکش می کنم که در زندگی غمخوار و مشوق راهنمای من بوده اند،

و به برادر بزرگ من که کمکهای او در گردآوری این فهرست از حدود تشویق و راهنمایی گذشته است .

از آقای عبدالجواد طالقانی عضو کتابخانه ملک سپاسگزارم که نزدیک به دو سال درهای کتابخانه را برویم گشاده بودند ، و گذشته از وقفهای اداری هفته‌ای سه روز عصرها با چهره‌ای گشاده به کتابخانه می‌آمدند تا من بتوانم به فهرست کردن کتابها به پردازم . از استاد مقاسی آقای عبدالحسین حائری سپاسگزارم که گذشته از راهنماییهای گرانبهای خود یادداشتهای خود را درباره نسخه‌های خطی مجلس بیدریغ در اختیارم گذارده‌اند، از آقای عبدالله انوار که جلد دوم فهرست کتابخانه ملی را پیش از انتشار جزوه به جزوه بمن می‌دادند ، از آقای حاج سیدمحمدعلی روضاتی که فهرست کتابخانه اختصاصی خود را برای این ناچیز فرستاده‌اند، از کارگران صبور و مهربان چاپخانه تهران مصور که نواقص کار سرا با کار دوباره و زحمت بیشتر جبران می‌کردند، از همه این آقایان سپاسگزارم .^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- ازین کتاب مفید تا کنون چهار جلد (دره مجلد) انتشار یافته‌است. تعداد مجموع صفحات ۳۴۳۹

است و تا کنون ۳۷۱۵۸ نسخه در آن معرفی شده. از این کتاب ارزنده هنوز چند جلد چاپ نشده باقی است که به تدریج انتشار خواهد یافت . (کتابداری)